

**ВЕРБАЛІЗАТОРИ КОНЦЕПТУ КАЗКА
В ЗАХІДНОГЕРМАНСЬКИХ І СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВАХ:
ЕТИМОЛОГО-СЕМАНТИЧНИЙ АСПЕКТ**

У статті розглядається етимологія вербалізаторів концепту КАЗКА в західногерманських і східнослов'янських мовах.

Ключові слова: концепт, вербалізація, казка, етимологія.

The article deals with the etymology of lexical units denoting the concept FAIRY TALE in the West Germanic and East Slavic languages.

Key words: concept, verbalization, fairy tale, etymology.

Казка – один із найдавніших видів фольклору, найпопулярніший і найдемократичніший вид словесного мистецтва в усіх народів світу [5, с. 3]. "У чарівній казці діють фантастичні сили – чудесні особи і предмети. Вони й надають їй особливого колориту, виражають її зовнішню своєрідність" [5, с. 7]. Залежність людини від сил природи виявляється в тому, що особа героя затуляється образами, які втілюють ці сили [5, с. 10–11]. Найважливіша риса чарівної казки – фантастика. Вона пов'язана з міфологічними уявленнями первісного фольклору і поряд із тим виражає їх подолання. Творці чарівної казки вже не мислили міфологічно, однак активність чарівних сил, що передбачає відносну пасивність людського персонажа, лягла в основу художньої форми чарівної казки, в основу казкової естетики [5, с. 13].

Генетично пов'язані з анімізмом і тотемізмом образи одухотвореної природи збереглися в казці не як об'єкт віри або пережитки, а в певній естетичній функції [5, с. 195]. Окремі елементи сюжету, мотиви чарівної казки, успадковані від первісного фольклору, сягають родового побуту і пов'язані з первісним світоглядом (анімізмом, тотемізмом, магією і т.п.). Тим не менше як художній жанр, як явище мистецтва казка породжена не родовим суспільством, а його розпадом. Перетворення первісних легенд, проникнутих міфологічними уявленнями, що часто мали "практичну", магічну мету, на чарівну казку було переверотом, який означав народження мистецтва з властивими йому закономірностями [5, с. 214].

В.Я. Пропп стверджує, що спеціальну назву для казки як жанру, відмінного від інших оповідних фольклорних жанрів, мають лише російська та німецька мови [7, с. 16]. Проте з таким формулюванням складно погодитися: радше саме німецька мова, а під її впливом і російська, поступово звузили первісно широке значення відповідних слів, надавши їм більшої точності. Термінологічна невизначеність назви "казки" спричинена дифузністю самих оповідних жанрів фольклору. Тільки з часів німецького романтизму уявлення про казку остаточно сформувалися і відповідно з ними здійснювався добір текстів. А найменування оповідних фольклорних жанрів, які включають і казку, існує чи не у всіх відомих на сьогодні мовах, про що свідчить перелік [11, с. 1–2].

У німецькій мові *Märchen*, що позначає казку, етимологічно є зменшеною формою від *Märe* "Erzählung, Erdichtung, Bericht, Nachricht", тобто "розповідь, вигадка, повідомлення (у т.ч. офіційне), звістка" [13, с. 259]. Від XIII століття ця лексема позначала "оповідь, здебільшого вигадану фантазією, яку розповідали для розваги громади" [11, с. 2]. Корінь, від якого утворена лексема, споріднений із готським *mers* "відомий, знаний", давньоіранським *mar, mor* "великий, значний" [11, с. 259]. Проте в німецькій мові є й інше найменування казки – *Fabel*, запозичене з латинської мови [11, с. 101]. Латинське *fabula*

означало "чутка; порожній звук, ніщо; бесіда; оповідь, сказання, легенда; драматичний твір, п'єса" [2, с. 411], і походило від архаїчного дієслова *for "говорю", спорідненого з грецьким *φημι* "те ж", старослов'янським *баю, баснь* [14, с. 437].

Міфологічне підгрунтя казки відбито й через лексему *міф*. Так, *μῦθος* у давньогрецькій мові передусім означало "слово, мова, оповідь, звістка", а вже потім – "міф, розповідь про богів та героїв, взагалі неймовірну оповідь, сказання, передання, казку, байку, вигадку" [1, с. 423]. Ця лексема не має надійних паралелей в інших індоєвропейських мовах [12, с. 265]. Його інші значення виникли пізніше, проте "достовірність" міфу не викликала сумніву в архаїчному суспільстві, тому ставлення до нього як до вигадки і відповідне найменування – явище пізніє. З іншого боку, в давньогрецькій мові існувала ще лексема *αινος* "річ, похвала", яка за семантикою зближається із *казкою* [1, с. 31].

В англійській мові так само довгий час не існувало спеціальної лексеми на позначення казки. Словосполучення *fairy tale*, як свідчить онлайн-ресурс "Etymology Online" є калькою французького *contes de fée* "оповідки про фей": *Fairy tale* – усна оповідь, зосереджена на чарівних випробуваннях, пошуках і перетвореннях, уперше вжито в англійському перекладі 1699 казок французької письменниці Madame d'Aulnois (оригінал датовано 1698 роком) [Etymology Online]. Іншою англійською назвою для казки було слово *droll* "кумедна оповідка" [Jacobs Preface], що походить від французького *drôle* "комічний, дивний". Таке слововживання вказує на слабку диференціацію жанрів анекдоту й казки.

У старослов'янській мові існувало кілька лексем на позначення концепту КАЗКА, найуживанішими були лексеми *баснь, кощюна*. Варіантами написання другої назви були *кощюна, коштюна*. І.І. Срезневський перекладає його давньогрецьким словом *μῦθος*. Контексти вживань (наприклад, узяті зі старослов'янського перекладу XI ст. проповідей Григорія Назіанзіна) свідчать про протиставлення правді, дійсності поняття, позначуваного словом *коштюна*: *Мысл ꙗнѣи потворѣ зълѡбѣсовѣ, лѣтомъ помагаемъ и коштюною крадомо; Подоба же, аште истина есть, не коштюнѣ именовати; Съблазнѣ и кощюна* [8, с. 1308]. Спільнокореневе *кощюнати* означає, згідно з І.І. Срезневським, "fabulare, говорити казками, байками": *Мнози оубо тщеславия ради плачють, а отшедше кощюняють и упиваются* [8, с. 1308].

Іншою старослов'янською лексемою на позначення концепту КАЗКА є *баснь*. І.І. Срезневський пояснює її тим же грецьким словом, що й *коштюну* – "сказка, *μῦθος*: *Не творениемъ, ни басньми нѣ самѣми дѣлании оукрашати*". Іншим значення *баснь* є "обаяние, incantatio: *Многи басни чародѣя сътворше хотѣху як ода въшедьи въ в дѣвицю диавол изыдетъ* [8, с. 44–45].

Як свідчить В.Я. Пропп, російська лексема СКАЗКА доволі пізніє за походження, а в теперішньому значенні вживається щонайраніше з XVII століття [7, с. 17]. Первісне значення цієї лексеми – це "1) список осіб, що підлягали сплаті подушної податі: ревізська сказка; 2) офіційне свідчення, повідомлення, донесення.

Українські народні чарівно-фантастичні казки розглядаються як складова частина європейського казкового фонду [6, с. 3].

Українське *казка* не є ексклюзивним для найменування цього жанру. Уже в "Лексисі" Л. Зизанія старослов'янському *басня* даються такі староукраїнські відповідники: *каз(ъ)ка, слѡво, бѡйка* [4, с. 28]. В "Історичному словнику української мови" Є. Тимченка теж зафіксовані обидві вокабули:

Байка, *рж.* Вигадка, бридня. XVI. Знать, иж тотъ, который нерозмыслне тую байку зложилъ, николи папежа ани оного опата не виделъ. XVII. Тоє пошло з порожнеи байки люд ской [9, с. 50].

Басня *рж.* 1. Байка, вигадка. XVII. Люде... иншиє басни повѣдали.

2. Оповідання, переказ, подання. XVII. Баснѣ фалшивьи, смѣху годныи [9, с. 60].

В українсько-німецькому словнику Є. Желехівського *казка* і *байка* мають подібні німецькі відповідники:

Казка, Erzählung, Sage, Märchen, Fabel. Opp. zu письмо: ліпше письмо як казка [3, с. 330].

Байка, Märchen, Fabel [3, с. 10].

У словнику Б.Д. Грінченка теж є обидві одиниці:

"Казка, -ки, ж. Сказка. В пісні правда, а в казці брехня. посл. ум. казочка. От вам казочка.

Байка, -ки, ж. 1) Басня. "Кажі казки!" – Не вмію. – "Кажі байки!" – Не смію. – "Кажі сякої-такої небилиці"! Чуб. I. 214. Не все те правда, що байка каже. Чуб. I. 232. Байки Л. Глібова. Як пан лягає спати, то він йому каже байки. Рудч. Ск. I. 191. 2) Бездґлиця, шутка, пустяки. Лайка – байка, а битва – молитва. Ном. № 3807. Байка плавати, але як би казали нурка дати. Фр. Пр. 19. 3) = бая. На дівочках плаття – все клин та китайка та зелена байка. Чуб. III. 38. Ум. баєчка. Я вигадав, лежачи на печі, для вас сюю баєчку, паничі. Гліб." [16].

Проте помітне суттєве смислове розрізнення між *казкою* і *байкою*. Імовірно, воно зумовлене тим, що словник Є. Желехівського орієнтувався на галицький узус, а Б.Д. Грінченка – на наддніпрянський. Ось чому, в останньому, якщо покластися на свідчення лексикографа, відчутна термінологічна різниця між *казкою* як оповідним жанром і *байкою* як еквівалентом *вигадка*. Саме з такими відмінними значеннями обидві лексеми ввійшли до сучасної української літературної мови.

Отже, найменування власне казки спільні і для інших оповідних жанрів; назви часто споріднені з індоєвропейськими коренями на позначення **усного** мовлення, зокрема – латинське *fabula*, старослов'янське *баснь*, українське *байка* (**bha-*) [15, с. 105–106]; контексти переносного вживання досліджуваних одиниць підкреслюють протиставлення вербалізаторів концепту КАЗКА з "правдою, дійсністю". Як правило, розглянуті лексичні одиниці на позначення цього концепту вживаються з пейоративними емоційними конотаціями.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вейсман А.Д. Греческо-русский словарь / А.Д. Вейсман. – С.-Пб., 1899. – 1370 с.
2. Дворецкий И. Х. Латинско-русский словарь / И.Х. Дворецкий. – М.: Русский язык, 1976. – 1096 с.
3. Желеховський Є. Малорусько-німецький словар / Євгеній Желеховський. – Львів: З друкарні тов. ім. Шевченка; Leipzig: in Commission bei Otto Harrasowitz, 1886. – Том 1. – 589 с.
4. Зизаній Л. Лексис Лаврентія Зизанія. Синоніма славеноросская [Підг. текстів пам'яток і вступ. ст. В. В. Німчука] / Лаврентій Зизаній. – К.: Наукова думка, 1964. – 259 с.
5. Мелетинский Е.М. Герой волшебной сказки: Происхождение образа / Елеазар Моисеевич Мелетинский. – М.: Академия исследований культуры; С.-Пб.: Традиция, 2005. – 240 с.
6. Поцелуйко А.Б. Загальноіндоєвропейські міфологічно-релігійні архетипи та їх вияв в українській духовній традиції: Автореф. дис. ... канд. філос. наук: 09.00.11 – релігієзнавство / Андрій Богданович Поцелуйко; Інститут філософії імені Г.С. Сковороди НАН України. – К., 2004 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.br.com.ua/referats/dysertacii_ta_autoreferaty/122291-1.html
7. Пропп В.Я. Русская сказка / Виктор Яковлевич Пропп. – М.: Лабиринт, 2011. – 384 с.
8. Срезневский И.И. Метериалы для словаря древнерусского языка / Измаил Иванович Срезневский. – С.-Пб.: Типография Императорской академии наук, 1893. – Т.1. – 1420 ст.
9. Тимченко Е. Історичний словник українського язика [Зредагував проф. Е. Тимченко] / Е. Тимченко. – К.; Харків: Державне видавництво України, 1930. – Т.1. – 528 с.
10. Хориков И.П., Малев М.Г. Новогреческо-русский словарь / Под ред. П. Пердикиса, Т. Пападопулоса. – М.: Русский язык, 1980. – 856 с.
11. Bolte, J. Anmerkungen zu den Kinder- und Hausmärchen der Brüder Grimm / Johannes Bolte, Georg Polivka. – Leipzig: Dieterich'sche Verlagsbuchhandlung, 1930. – Bd. IV. – 194 S.
12. Frisk H. Griechisches Etymologisches Wörterbuch / Hjalmar Frisk. – Heidelberg: Carl Winter; Universitätsverlag, 1960–1972. – В. 1-3.

13. Kluge, Friedrich, Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache / Friedrich Kluge. – Strasburg: Karl I. Trübner, 1899. – 510 S.
14. Meillet, A. Dictionnaire Etymologique de la langue Latine / A. Meillet, A. Ernout. – Paris: Librarie C. Klincksieck, 1951. – 1358 p.
15. Pokorny, J. Indogermanisches Etymologisches Wörterbuch / Julius Pokorny. – Bern; München: Francke Verlag, 1959. – 1183 S.